

**21. DE GEWETENSVRIJHEID
TEGENOVER DEN MILITAIEREN
DIENSTPLICHT.**

21. DE GEWETENSVRIJHEID TEGENOVER DEN MILITAIREN DIENSTPLICHT. *)

(Inleiding tot een bespreking gehouden in de Vereeniging voor Staatskunde te Leiden op 29 November 1917.)

Het schijnt dat de vraag der gewetensvrijheid het publiek vrijwel koud laat. Christen-socialistische blaadjes brengen week aan week mededeelingen van nieuwe gevallen van dienstweigering op grond van gemoedsbezwaren; volgens een Rotterdamsch adres van September 1917 waren toen reeds meer dan 150 mannen wegens dit delict veroordeeld. De straffen worden zwaarder en zwaarder, men leest van een exorbitanten eisch als drie jaar gevangenisstraf; het Hoog Militair Gerechtshof veroordeelt, de eene straf volgt de andere, totdat ten slotte de dienstweigeraar wordt ontzet uit het recht om bij de militaire macht te dienen, een maatregel, die, al is hij wettelijk noodzakelijk, toch in dit verband wat zonderling aandoet. De krantjes der partij die ik noemde, toornen, adressen zijn verzonden en comités gevormd, maar kracht zit achter dit alles niet, het groote publiek laat het vrijwel onopgemerkt voorbijgaan en de dagbladders zwijgt de zaak dood. Van een beweging valt nauwelijks te spreken.

Tot zekere hoogte is dit verklaarbaar. Men verwacht dienstweigering en gewetensvrijheid, en van de dienstweigering wil men niet weten. In een tijd, waarin wij er telkens weer aan herinnerd worden, hoe broos de veiligheid is die wij tot nu toe genoten, waarin wij met één slag in den oorlog geslept kunnen worden, wil men geen aandacht geven aan hen die weigeren hun deel in de verdediging van het land te dragen. Aan die verdediging houden wij vast. Ik ben geneigd zeer pessimistisch te denken over de tegenwoordige moraliteit van ons volk: de felle jacht naar oorlogswinst, het lichtzinnig er op los leven van zoo velen tegenover de bittere ellende buiten de grenzen en al nijpender moeilijkheden daar binnen, het geknoei en bedrog van groot en klein tegenover den fiscus, de fittende betweterigheid en het gemis aan waarlijken ernst in het openbare leven, het zijn weinig bemoedigende teekenen. Maar wij blijven toch staan voor de verdediging van de integriteit van ons grondgebied. Er is volstrekt geen enthousiasme; wat er nu drie jaar was aan vastberaden kracht, is versleten, maar met koppige taaiheid blijven wij overtuigd, dat we zoo goed mogelijk gewapend moeten zijn tegenover iedere gebeurlijkheid. Dat is de meening van het overgrootste deel van ons volk. Over hen, die daaraan niet mee willen doen, halen wij de schouders op. Tegen-

*) De Schakel, 1917, no. 12.

over de massale verschijnselen der tijden schijnt hun doen wat stumperig.

En toch — hun houding dwingt eerbied af. Wie voor zijn meening werkelijk wil lijden heeft recht dat wij die meening ernstig overdenken. Laat ik voorop stellen, dat ik dit niet zeg uit ingenomenheid met het streven zelf der dienstweigeraars. De leer der weerloosheid aanvaard ik niet. Ik erken volkomen het conflict, dat voor ieder mensch, stellig voor iederen Christen, rijst, als hem wordt opgedragen ter wille van de verdediging van het vaderland zijn medemensch te dooden; maar ik zou voor mij zelven toch geen oogenblik aarzelen, stond ik voor de keus: stellig liet ik den plicht der landsverdediging het zwaarst wegen. Ter wille van het recht *moet* de staat zich handhaven en mag hij mij het offer vragen niet alleen zoo noodig mijn eigen leven te geven maar ook bereid te zijn dat van anderen te nemen. Ik wil hierover thans niets meer zeggen, ik heb deze enkele woorden er over neergeschreven omdat ik niet gaarne misverstaan zou worden en duidelijk wilde doen uitkomen, dat niet sympathie met de zaak der dienstweigering mijn verdere uiteenzettingen bepaalt. Integendeel ik gevoel iets als wrevel tegen wat mij eigengerechtigheid in het handelen der weigeraars dunkt, maar ik meen, dat niet zulk een wrevel ons oordeel mag bepalen. Wij hebben in te zien, dat er ernstige mannen zijn die op grond van voor hen afdoende motieven, motieven, die liggen in wat hun het hoogste is: hun geweten, hunne persoonlijke verhouding tot God, aan den oproep van den militairen dienstplicht niet kunnen en niet mogen gehoorzamen.

Heeft de Staat het recht dit alles eenvoudig ter zijde te stellen, óf moet *zijn* eisch wellicht wijken?

Het antwoord op onze vraag hangt af van de voorstelling die wij hebben omtrent wat *recht* is.

Het is bekend dat naar Rousseau de individueele mensch tegenover den Staat geen enkel recht bezit. Staatsbelang en recht waren voor hem identiek; eischt de Staat het leven van den mensch. ter wille van zijn belang, dan heeft hij dat te geven, immers dat leven zelf is als een herroepelijke gave van den Staat te beschouwen. En zoo denken velen nog. Vooreerst zij, die in den Staat een souverein zien met een bijzondere heerschermacht bekleed. Zeker, ook onder dezen zullen er zijn die uitzonderingsbepalingen voor ge-moeds-bezwaarden in zake als deze bepleiten, maar zij doen dat enkel uit consideratie, een soort medelijden of ter wille van opportunistische redenen om overigens goedwillige burgers niet te ontstemmen. Van een *plicht* van den Staat het gewetensbezwaar te eerbiedigen, van een *recht* van het individu is bij hen geen sprake en kan geen sprake zijn. Maar dit geldt ook voor velen, wier rechtsopvatting van de leer der staatssoevereiniteit mijlen ver staat. Neem den bekenden Franschen staatsrechtleeraar

Duguit. Deze wordt niet moede te verkondigen, dat het staats-begrip eigenlijk een verouderd denkbeeld is, dat de realistische rechtswetenschap het zonder dat kan stellen en voorstellen als van de persoonlijkheid en de souvereiniteit van den Staat acht hij ten eenenmale uit den boeze. In werkelijkheid ziet hij in den Staat niets dan de macht van bepaalde personen of groepen over anderen. Maar met die ontkenning van den Staat gaat die van het individueele recht onafscheidelijk gepaard. Wel zijn er sociale regels, de solidariteit der menschen, hun afhankelijkheid van elkaar brengt dat mee, dank zij die regels kan eenig individu in een bepaalde verhouding komen, waardoor hij van een ander iets mag eischen, maar zelfs dan mag van een subjectief recht van dat individu niet worden gesproken. Die term moet uit de rechtswetenschap worden verbannen. En waarom? Blijkbaar om geen andere reden dan omdat hij zou doen denken aan de bevoegdheid van den mensch die onaantastbaar zou zijn ook voor den gemeenschapsregel en uit het enkele feit van zijn menschzijn zou voortvloeien. Ik weet niet of Duguit zich ergens over de vraag der eerbiediging van gemoedsbezwaren door den Staat heeft uitgelaten. Toch ben ik wel zeker, hoe hij er over denkt — tenzij dan hier, als bij de houding die de Fransche wetgever tegenover de *congrégations religieuses* heeft ingenomen, bij den man van sterk rechtsgevoel, die Duguit blijkbaar is, de natuur sterker zou zijn dan de leer.

Men ziet het: zoowel degenen die in den Staat een persoon zien met eigen leven, een leven dat meer is dan dat der individuen, als zij die van een bijzondere staatsmacht niet willen weten, die niets anders willen zien dan feitelijke machtsverhoudingen en een zekere solidariteit der menschen tegenover elkaar, komen tot de volslagen ontkenning van eenig recht van den mensch tegenover den Staat, tot de noodzakelijkheid der volledige onderwerping van het individu aan de gemeenschap. Naast de oude dogmatici de allermooiëste Franschman.

Het spreekt van zelf dat van kritiek op deze theorieën geen sprake kan zijn. Tegenover de leerlingen van Prof. Krabbe zal trouwens een kritiek op de leer der staats-souvereiniteit wel overbodig zijn. Wie den Staat tot almachtig op aarde maakt — gebonden alleen door de macht van andere Staten — verklaart nimmer hoe ook de Staat aan het recht heeft te gehoorzamen. En tracht men de theorie te redden door wel den Staat aan het recht gebonden te rekenen, maar den Staat als den eenigen vinder van recht voor te stellen, de macht door wien het recht wordt verwezenlijkt, dan vergeet men, dat het wel de taak is van den Staat het recht te verwezenlijken, maar dat er geen enkele waarborg is dat hij dit ook immer doet. Men komt dan weer tot de gedachte van Rousseau: de *volonté générale behoort* voor te schrijven wat recht is, zij *kan* dus niet anders opleggen dan recht en ziet voorbij

dat uit het feit dat iets zoo en zoo *behoort* te zijn nog niet mag worden afgeleid, dat het ook werkelijk zoo *is*. Recht is iets anders dan staatswil, uit het feit dat de regel door den Staat wordt voorgeschreven, dat hij ter wille van het staatsbelang noodzakelijk is, volgt nog niet dat hij ook waarlijk recht is. En Duguit? Ook van kritiek op zijn prettig geschreven en prikkelende maar weinig doordachte beschouwingen zal ik mij onthouden. Ik citeerde hem straks om te doen zien dat ook, wie zich losmaakt van allerlei overgeleverde begrippen en in het recht als geheel iets anders ziet dan de uiting en den wil van den Staat, toch komt tot afwijzing van ieder recht der persoonlijkheid, indien hij niet gaat tot de vraag waar de bron is van het recht. En dat is Duguit's fout: hij meent dat in de maatschappij zelve de regels voor het sociale gedrag worden gevonden, maar hoe dat zal moeten gebeuren, waarop de regels steunen en hoe ze met de andere verschijnselen van ons leven in verband staan — het wordt alles ter zijde gelaten.

Hoe ook verhuld in vragen van structuur en begripsvorming, het is altijd weer de oude kwestie die ons wordt voorgelegd, die eeuwen heeft vervuld en wel niet zal ophouden telkens in weer anderen vorm en toch telkens weer in wezen hetzelfde te worden gesteld: geeft het recht enkel regels van utiliteit of is er een be-hooren waarnaar wij hebben te handelen, is het goede niet anders dan wat ons op een oogenblik dienstig is, of is er een waarheid ook voor onze practijk, gelijk voor ons denken en heeft het recht te trachten die waarheid te benaderen, althans de voorwaarden daarvoor te scheppen. In dat dilemma een keuze te doen, het is ons aller plicht. Voor mij. ik heb die keus gedaan en kan mij voor de aanvaarding van het recht als zedelijke macht op niets anders beroepen dan op de evidentie daarvan voor eigen innerlijk leven. Want wel wordt dit door velerlei verstandelijke overweging, door wat wij waarnemen om ons heen en in de geschiedenis bevestigd, maar de grond waarop wij tenslotte na al die overweging tot die bevestiging der vraag van het behoren komen, is van zedelijken, niet van intellectueelen aard. Ook wie zich daarbij op eenig uiterlijk gezag beroept, erkent dit gezag niet omdat hij het heeft leeren begrijpen als het te recht bestaande, maar omdat hij het aanvaardt als het hem innerlijk leidende.

Indien nu de erkenning van het recht als een zedelijke macht ten slotte berust op het innerlijke van den mensch, dan zal ook *in* de vraag wat recht is, die innerlijke ervaring over goed en kwaad, het *geweten een* beslissende factor behooren te zijn. Ik zeg dit zonder eenige miskenning van al de reëele gegevens, waarmede bij de rechtsvaststelling rekening zal moeten worden gehouden: de beteekenis van natuur- en economische verhoudingen, van historie en volksovertuiging. Maar ten slotte geeft in fundamenteele vragen van recht, bij de overweging van voor en tegen, die innerlijke overtuiging den doorslag, die voor ons zelve

de bijzondere kleur heeft der conscientie-zekerheid. En indien dit zoo is, dan vloeit daar tevens uit voort, dat van anderen een handelen tegen conscientie niet rechtens mag worden geëischt. Het recht zou met zich zelve in strijd komen.

Maar is dit niet de prediking eener anarchie? Mag dan ieder voor zich zelve uitmaken, niet alleen wat moreel goed of kwaad is, maar ook wat rechtens is geboden? Wordt zoo de gebondenheid aan wat het rechtmatige gezag oplegt niet kalmweg verbroken? Geenszins. De vraag, waarom het gezag regels als rechtsregels mag opleggen, waarom, wat veelal op hetzelfde neerkomt, de meerderheid de minderheid bindt, moet ik hier ter zijde laten, zeker is dat reeds uit het karakter van den rechtsregel als gemeenschapsregel voortvloeit, dat zij aan de beoordeeling van het individueel gemeenschapslid is onttrokken. De gehoorzaamheid aan het recht is gemeenschapsplicht. Reeds hieruit volgt, dat ik heel wat geboden zal moeten volgen, niet alleen zulke die ik beaam, ook niet naast deze uitsluitend degene die ik enkel verwerp omdat ik ze voor onverstandig of ondoelmatig houd, maar zelfs die, welke ik niet als rechtmatig aanvaard. Ik doe dan onrecht, maar de verantwoordelijkheid komt niet voor mij. Slechts indien het verzet dat ik tegen het gebod gevoel, zoo sterk wordt, de afkeuring daarvan zoo hevig, dat ik niet anders kan of mag dan de gehoorzaamheid weigeren, slechts dan is van een gewetens-eisch sprake. Dit is iets anders, niet alleen kwantitatief maar in wezen dan de enkele afkeuring van den regel. Opstandigheid tegen den rechtsregel is slechts geoorloofd indien hij in harden strijd is bevochten, indien de onvoorwaardelijke eisch van het geweten het vordert. Dan tegen het geweten te handelen is zooals Luther op den Rijksdag te Worms getuigde „beschwerlich, un-heilsam und fahrlich". Religieus uitgedrukt: Men zal God meer gehoorzamen dan de menschen.

De toepassing hiervan op ons geval is eenvoudig. Wie gewetensbezwaren heeft tegen den dienstplicht moet worden vrijgesteld. Maar ook alleen wie gewetensbezwaren heeft, niet de man, die verklaart dat hij niet voor den Staat wil vechten omdat de Staat hem zelve zoo weinig geeft — alsof het een do ut des verhouding was en alsof ieder zoo gemakkelijk kan overzien, wat de Staat hem eigenlijk geeft. Niet de man, die niet voor dezen Staat zou willen strijden, wel voor een anderen beter ingerichten; de vraag van de inrichting is, als hij tot dienstplicht wordt opgeroepen, niet aan de orde. Niet degenen die met zijn weigering enkel een protest tegen het oorlogvoeren bedoelt, maar wien het strijden met de wapenen op zich zelve niet zedelijk onmogelijk voorkomt. In één woord enkel hij die zulk strijden absoluut, onvoorwaardelijk en onder alle omstandigheden moet weigeren. Ik zou het het liefst zóó uitdrukken, enkel hij, wien de weigering *religieuze* noodzakelijkheid is. Om misverstand te voorkomen voeg

ik er dadelijk bij, dat dit religieuze in allerlei vormen kan leven en in allerlei termen worden uitgedrukt. Van dezen een daad tegen het geweten te eischen, het zou *onrecht* zijn.

Maar — werpt men mij wellicht tegen — zoudt ge dezen regel ook op ander gebied aanvaarden en zit in uwe aanvaarding hier niet een, zij het ook verholen, gedeeltelijke erkenning van het standpunt der dienstweigeraars? Spreekt iemand, die oordeelt als ik, niet eigenlijk zoo, omdat hij gevoelt, dat in de gedachte der ■weerloosheid een kern van waarheid steekt? Er zijn b.v. menschen geweest, die meenden dat het een gewetenseisch was naakt te loopen, zouden wij ook dezulken moeten dulden? En zoo neen, waar ligt de grens? Hierover dit. Natuurlijk zal hij, die zich op zijn geweten beroept om vrijstelling te verkrijgen van een hem door de overheid opgelegden plicht, het bestaan van het gemoedsbezwaar aannemelijk moeten maken en begrijpelijk. Iemand die gewetensbezwaren had b.v. tegen rechtshouden in de straten, zouden wij niet kunnen verstaan. Gelukkig doen zulke gevallen zich niet voor. Maar is dan een eisch als die van de naaktlooperij begrijpelijker? Ik geloof dat, leefden wij in een tijd, dat deze waarlijk werd gesteld, het antwoord niet ontkennend zou luiden. Maar bovendien het geschilpunt tusschen dit geval en het onze ligt toch elders. Hier treden menschen op met een daad, die naar hun innerlijkste overtuiging hun plicht is tegenover anderen, die evenzeer, ook in hun geweten, overtuigd zijn, diezelfde daad niet te mogen dulden. Hier botst gewetenseisch tegen gewetenseisch. Uitvechten of transigeeren is het eenig mogelijke. Maar bij den militairen dienstplicht is daarvan geen kwestie, wij die de verdediging van het land willen, voelen den dienstplicht als plicht voor allen, ook voor de weigeraars, maar het komt niet in ons op, dat zij door dien plicht niet na te komen ons in onze conscientie geweld zouden aandoen.

Ik wil nog een ander bezwaar onder de oogen zien. Het komt van hen, die erkennen dat het voor bepaalde personen plicht kan zijn op een gegeven oogenblik dienst te weigeren. Maar, voeren zij aan, dat ontheft den Staat niet van zijn plicht niettemin dien dienst te vragen en hen bij onthouding te straffen. Zulk een oordeel kan enkel het oordeel van een buitenstaander zijn, wie een conflict aanziet, kan zich er buiten stellen en zooveel mogelijk trachten zich in te denken in de positie van beide strijders — hij ziet dan het tragische in het verloop, maar legt zich er bij neer, dat het niet anders kan. Zulk een houding is ons echter hier niet geoorloofd. De Staat is niet een wezen buiten ons. Voor zijn handelen zijn wij allen mede verantwoordelijk. Wij mogen niet zeggen, dat de Staat een plicht heeft en dat dit dan ons niet verder aangaat; wij, wij zelve hebben uit te maken wát de plichten van den Staat zijn. Er schijnt iets aanlokkelijks in: Laat het conflict maar voortduren. Hebben de dienstweigeraars gelijk, dan wordt hun zaak

het beste gediend door hen fel te vervolgen. Uit het bloed der martelaren groeit de waarheid. Maar wie zoo spreekt, vergeet dat hij zelve mede martelaars maakt op deze wijze en dat dit hem niet vrij staat, welke zaak daardoor ook wordt gediend. Maar bovendien, de geheele tegenstelling in de botsing van plichten van menschen en van den Staat is valsch. Zij is weder gevolg van de te sterk doorgevoerde personificatie van den Staat. Ik ben volkomen bereid toe te geven, dat wij deze personificatie niet missen kunnen, dat in het werkelijke leven alle gegevens aanwezig zijn om den Staat als subject van rechten te behandelen en wij niet anders zouden kunnen, al wilden wij — zoo sterk is met name ten aanzien van den Staat de voorstelling als „persoon" doorgedrongen, is zij gemeen goed geworden van vrijwel aller denklevens. Maar ik zet daarnaast, dat, als wij van een plicht van den Staat tot straffen spreken, wij aan dat woord een andere beteekenis toekennen, dan wanneer wij het hebben over onze plicht God meer te gehoorzamen dan de menschen. Persoon is de Staat voor het recht, niet voor de ethiek, hij is drager van rechten en rechtsplichten, niet een *persoonlijkheid*. Waar wij van de gewetensplichten van den mensch spreken, denken wij aan de hem opgelegde taak een persoonlijkheid te worden.

Er is hier dus niet een botsing tusschen twee gelijkwaardige personen, ieder met eigen eischen. Tegenover de oneindige waarde van iedere menschenziel kan de Staat niets stellen wat er mede vergeleken kan worden.

Het is niet mijn plan thans ons probleem ook van deze zijde te bezien. In een ander eerdaags te publiceeren opstel *) heb ik dezen kant der zaak besproken. Hier slechts dit. In den eeuwig durenden strijd individu-gemeenschap krijgt men naar mijn oordeel slechts dan een goed inzicht, indien niet het gegeven individu met al zijn toevalligheden en gebreken maar de persoonlijkheid tegenover de gemeenschap wordt gesteld, de persoonlijkheid dat is de mensch, beschouwd in zijn aanleg en plicht tot volmaking, in zijn verhouding tot den Eeuwige. De mogelijkheid te scheppen dat ieder mensch tot persoonlijkheid kan uitgroeien is de taak der rechtsorde. Die groei wordt belemmerd, indien van den mensch wordt verlangd dat hij iets tegen zijn geweten verricht, en niet alleen de groei van hem die verhinderd wordt naar eigen gemoedseisch te leven ook die van degenen, die zonder innerlijken drang, uit uiterlijken noodzaak den ander belemmert. Ook zoo bezien dringt de gedachte der gewetensvrijheid zich op.

Hoe die gedachte kan worden belichaamd in een wettelijke regeling, zal ik hier niet uiteenzetten. Uit het voorgaande volgt dat de Staat hen die gemoedsbezwaren hebben tegen den militairen

*) Zie „Onze Eeuw" van December 1917.

dienstplicht van dien dienstplicht moet vrij stellen. Wil men hen daartegenover ander zwaar werk ter wille der gemeenschap opdragen, dan bestaat daartegen geen bezwaar. Het kan gewenscht zijn om althans tot op zekere hoogte de ongelijkheid tusschen welen niet-dienenden te herstellen — tot op zekere hoogte, geheel kan dat toch niet — en tot toetsing der echtheid van de aangevoerde bezwaren. Voor het laatste doel kan echter niet met een zwaren burgerlijken dienst worden volstaan. Onderzoek der bezwaren door een commissie is noodzakelijk. Gaf de Staat zonder zulk onderzoek de keus tusschen militairen en burgerlijken dienst, dan werd het principieel uitgangspunt: de eisch dat ieder naar krachten aan de landsverdediging deel neemt, verlaten, dan verloor de regeling het karakter van uitzonderingsmaatregel en bestond het gevaar dat allerlei personen, die niet behooren tot de categorie der in hun geweten bezwaarden, van de nieuw geschapen mogelijkheid zouden profiteren. De commissie uit den Vrijz. Dem. Bond, die dezer dagen een rapport over het onderwerp uitbracht, heeft het ook zoo begrepen. Het zou onvruchtbaar zijn over de nadere regeling van dit onderzoek hier in bijzonderheden te treden. Voor ons doel komt het op het binsel aan en dit meen ik voldoende te hebben toegelicht.

NASCHRIFT.

Tot zoover mijn inleiding, die ik hier behoudens een kleine feitelijke rectificatie onveranderd weergeef. Zij was reeds gedrukt, toen de circulaire van den Minister van Oorlog verscheen. Naar aanleiding van deze en van de beschouwingen bij de begrootings-debatten nog twee korte opmerkingen.

Dat ik de circulaire niet bevredigend acht, volgt uit het voorgaande. De bedoeling was goed, maar het uitgangspunt onjuist. Gevolg daarvan is, dat ook de uitwerking niet afdoend is. De bezwaarden worden vrijgesteld van den eigenlijken militairen dienst, maar zij moeten werkzaam blijven voor het leger en ook daartegen hebben de meesten van hen dezelfde bezwaren als tegen den militairen dienst zelve: zij meenen ook zoo aan dien dienst deel te nemen.

Maar, vraagt men wellicht, indien ook bezwaren tegen een indirect deelnemen aan de oorlogstaak van het leger moeten worden geëerbiedigd, waar ligt dan de grens? Kan niet van iederen dienst aan den Staat gezegd worden dat hij, in oorlogstijd, eventueel den Staat kan steunen in het oorlogswerk? De man, die brood bakt voor zijn niet vechtende medeburgers, maakt het mogelijk dat een ander bakt voor de strijdenden of zelf mee strijdt. Zou ook dit mogen worden geweigerd? En zoo neen, hoe hier te onderscheiden? Ik erken, dat door deze vragen de moeilijkheid van de zaak scherp in het licht wordt gesteld, maar zou dit willen ant-

woorden: indien het gewetensbezwaar zoover gaat dat ook indirecte diensten niet kunnen worden toegezegd, dan zal ook dit op erkenning aanspraak kunnen maken en ligt de grens slechts daar. waar de dienst wordt geweigerd, enkel omdat het een dienst aan den Staat is. De bewering: ik kan den Staat niet dienen, nimmer en in geen enkel opzicht, kan bij den Staat zelve nooit gehoor vinden. Ik zeg dat niet, omdat door hieraan toe te geven, de Staat zooveel eerder in gevaar zou komen dan door de bezwaren tegen den militairen dienstplicht te eerbiedigen, maar omdat vanwege de gemeenschap wèl erkenning verdient het bezwaar tegen eenigen eisch der gemeenschap, niet de ontkenning der gemeenschap zelve, wèl de gewetenseisch tegen eenige door het recht gestelde vordering, niet de gewetenseisch tegen alle recht.

Mijn tweede opmerking geldt de rede van den heer de Savornin Lohman in de Tweede Kamer. In resultaat stemt zij geheel overeen met wat ook ik wensch. Het is voor de denkbeelden, in het rapport der Commissie uit den Vrijz. Democr. Bond ontwikkeld, een sterke steun, dat ook de heer Lohman zich er mede ingenomen verklaart en met de daar aangegeven regeling accoord gaat. Maar tegen de principieele beschouwingen van den leider der Christelijk-Historischen heb ik ernstig bezwaar. Principieel erkent de heer Lohman den gewetenseisch niet, hij stelt tegenover de individueele conscientie de publieke conscientie en deze behoeft voor gene niet te wijken. Dien term „publieke conscientie" verwerp ik. Een publieke conscientie bestaat niet. Wij kunnen wel spreken van een publieke, een algemeene rechtsovertuiging, het woord conscientie blijve bewaard voor dat oordeel, dat enkel in het binnenste zijn grond vindt, dat zuiver persoonlijk is. Ja, indien publieke en individueele rechtsovertuiging botsen, moet de laatste wijken. Maar daarom gaat het hier niet, het gaat hier om een eisch, die niet enkel botst tegen het oordeel van den individueelen mensch omtrent wat recht is, maar dien hij naar de heiligste norm in eigen innerlijk niet kan en niet mag vervullen. Daarom is ook de vergelijking van Mr. Lohman van dit geval met den schoolstrijd onjuist. Van de voorstanders der bijzondere school werd niet een daad geëischt die tegen hun geweten inging. Dat zou wel het geval geweest zijn, indien de wet voorgeschreven had dat het neutrale openbare onderwijs voor ieder kind *verplicht* was. Dan zou de weigering zich te onderwerpen met de dienstweigering op één lijn gestaan hebben. Maar zou dan die weigering niet principieel recht hebben op eerbiediging? Waarom dan niet evenzeer deze?

